

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

«Безмежно відданий наркомун Успенському» (Олександр Нілович Троїцький)

У дослідженні відтворено основні етапи життя О.Н. Троїцького та його діяльність на відповідальних посадах в структурах наркомату внутрішніх справ РСФРР та УРСР в 1920–1930-ті роки.

Ключові слова: Троїцький Олександр Нілович, НКВС СРСР, «великий терор», Оренбурзька область, Іркутська область, м. Київ.

У ході розслідування прокуратурою УРСР наприкінці 1980-х років злочину в Биківні (у Биківнянському лісі знаходиться найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій) було встановлено ряд осіб, причетних до «конвеєру смерті» в часи «Великого терору». Серед оприлюдненого громадськості списку співробітників органів НКВС УРСР, які мали стосунок до фальсифікації кримінальних справ на «розстрільних осіб», знаходимо заступника начальника Управління НКВС Київської області Олександра Ніловича Троїцького [1]. Використовуючи недоступні раніше й унікальні за своїм змістом архівні документи автори даного дослідження прагнуть відтворити основні етапи життя старшого лейтенанта держбезпеки Олександра Троїцького та його роль в організації масових необґрунтованих арештів на території Росії та України в 1920–1930-ті роки.

Матеріали особової справи співробітника НКВС, спогади онука Сергія Владиленича Троїцького [2], листи дружини Ганни Гаврилівни Троїцької-Карамишевої до вищих органів влади дозволяють відтворити досить фрагментарно дитячі та юнацькі роки Олександра Троїцького та простежити його кар'єру в радянських органах держбезпеки.

Народився Олександр Нілович Троїцький 1 серпня 1898 р. у місті Торопець Торопецького повіту Псковської губернії. Батько служив конторником у торопецького нотаріуса, згодом втратив роботу та заробляв на життя написанням різноманітних прохань для тамтешніх селян, отримуючи платню переважно продуктами. Мати, колишня селянка, працювала прислугою. Втім своїх батьків майже не пам'ятав,

бо у 1,5 річному віці втратив маму, яка померла через сухоти, а у 4-х річному віці від цієї ж хвороби пішов із життя і батько. Маленького Сашка та його 2-х сестер взяли на виховання 2 тітки, але прогадувати дітей вони не могли та змушені були віддати до дитячих притулків. Після майже п'ятирічного навчання у дитячому притулку «Дім працелюбства» у Торопці наш герой завдяки відмінним оцінкам та клопотанню тіток був прийнятий до місцевого духовного училища, у якому навчався у 1908–1912 рр. за казенний рахунок у Торопецькому духовному училищі, потім продовжив навчання (1912–1915 рр.) у якості семінариста у Торопецькій духовній семінарії. Потім через погану поведінку (куріння, карти, брехня) він втратив перспективи на безплатне навчання та кинув семінарію. Упродовж 1915–1916 років жив у тітки в Торопці та заробляв на життя випадковими заробітками – переписуванням документів і репетиторством. 1915 року склав іспити на звання сільського вчителя та після довгих пошуків знайшов роботу за фахом у селі Гагрино Волдайського повіту Новгородської губернії,

де у 1916–1917 рр. заміняв мобілізованого на фронт вчителя. Після повернення останнього з фронту Олександр знову став безробітним і перебивався випадковим заробітчанством та у квітні 1918 р. перебрався до Самари, де наступного місяця добровільно вступив рядовим до 3-го Омського партизанського загону та відразу пройшов бойове хрещення в боях з чеськими легіонерами.

Потім була участь у громадянській війні на території Сибіру: у червні – серпні 1918 р. – рядовий Уфимського стрілецького полку у боях під Уфою, станцією Чишма, Симбірськом, Казанню; у серпні – вересні 1918 р. – рядовий Казанського полку; у серпні – вересні 1918 р. – боєць 1-го батальйону 3-го Курського полку, був контужений та поранений під Казанню після чого два місяці лікувався у госпіталі; по одужанню півтора роки служив рядовим, а згодом ротним писарем у 3-му Курському (згодом реформованого у 239-й) полку 27-ї дивізії; у травні 1920 р. – серпні 1921 р. – служив у Єнісейському прикордонному полку, м. Мінусинськ та Уранхай (переписувач, вчитель у червоноармійській школі, рядовий, член полкового суду, голова культпросвіти, помічник з політчастини військового та комісара батальйону). У 1920 р. О. Троїцького обрано головою Усинського волосного комітету ВКП(б) за сумісництвом [3].

Кар'єру в радянських органах держбезпеки розпочав 10 жовтня 1921 р. у якості працівника політвідділу секретаріату військ ВЧК Сибіру в Ново-Миколаївську. З 9 грудня 1921 р. по 17 червня 1922 р. був інструктором-організатором у цьому ж підрозділі.

Згодом служив в політвідділі секретаріату військ ДПУ України та Криму (з 3 липня 1922 р. – інструктор-організатор і за сумісництвом т.в.о. начальника агітаційно-пропагандистської частини, а з вересня 1922 р. – начальник агітаційно-пропагандистської частини). У вересні – жовтні 1922 р. – військовий комісар 95-го Кременчуцького окремого дивізіону ДПУ УСРР. Наприкінці 1922 р. службу продовжив на території Росії в якості співробітника політвідділу військ ДПУ РРФСР. З 1-го лютого 1923 р. – інспектор політінспекції військ ОДПУ. Протягом травня – жовтня 1924 р. – інспектор агітпропінспекції відділу прикордонної охорони та військ ОДПУ СРСР. Служив у

Транспортній школі ОДПУ СРСР (з 22 жовтня 1924 р. – завідувач клубом, з 15 грудня 1926 р. – викладач, з 1 вересня 1927 р. – завідувач агітпропу. З грудня 1928 р. по листопад 1929 р. – відповідальний секретар осередку ВКП(б). Служив у Самарі у повноважному представництві ОДПУ / УНКВС по Середньо-Волзькому краю (з 1 грудня 1929 р. – уповноважений секретного відділу, з 1 жовтня 1930 р. – старший уповноважений секретного відділу, з 1 квітня 1931 р. – оперуповноважений 2-го відділку секретно-політичного відділу, з 1 січня 1932 р. по 1 лютого 1935 р. – начальник 2-го відділку секретно-політичного відділу, з 1 серпня 1933 р. по 1 лютого 1935 р. – за сумісництвом помічник начальника секретно-політичного відділу) [4].

У період суцільної колективізації О. Троїцький брав активну участь у чекістських операціях по виселенню куркулів. У 1929 р. стараннями О.Троїцького у Ставропольському районі було виявлено контрреволюційне угруповання, яке налічувало 11 осіб, 8 з яких за вироком суду було розстріляно. У 1930 р. під орудою О. Троїцького успішно проведено слідство над 120-ма учасниками Абдулінської монархічної контрреволюційної організації. У 1934 році поряд з десятком дрібних справ О. Троїцький провів слідство по викриттю у м. Ульяновську терористичної фашистської організації (всього 16 осіб), яка нібито ставила за мету вбивство вождів правлячої партії, збір секретної інформації про Червону армію.

З лютого 1935 року продовжив службу в Управлінні НКВС Оренбурзької області. На посаді начальника 2-го відділку та помічника начальника секретно-політичного відділу керував слідством по так званій «сільській контрреволюції». Серед успішно реалізованих кримінальних проваджень 1935 року: викриття терористичної групи (4 чол.) в Покровському районі; справа «Народники» (11 осіб) в Буранному районі; молодіжна терористична організація в Ново-Покровському та Кувандикському районах Оренбурзької області.

Починаючи з 1936 року УНКВС Оренбурзької області започаткувало репресивну кампанію стосовно осіб, нібито причетних до троцькістської диверсійно-шкідницької та терористичної організації. У грудні 1936 р. за

гратами опинився начальник «Нікельбуду» С.М. Франкфурт, якого підозрювали у керівництві троцькістською організацією. Під час допитів, які провадив лейтенант державної безпеки (02.03.1936 р.) О. Троїцький в якості заступника начальника секретно-політичного відділу (на посаді з 1.06.1936 р.), вдалося домогтися від заарештованого видуманих показів. Опираючись на свідчення С.М. Франкфурта, О. Троїцький виніс постанови про виділення зі справи матеріалів на 41 особу та продовження терміну слідства на 63 особи.

Призначення 16 березня 1937 року старшого майора державної безпеки Олександра Івановича Успенського начальником УНКВС Оренбурзької області, як з'ясується згодом, фатально позначиться на подальшій долі О. Троїцького. Маючи особисте завдання наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова «не рахуючись із невинними жертвами, без чого практична робота органів НКВС неминуча, нанести повний оперативний удар по місцевим ворожим кадрам, та показати ефективність своєї роботи, гарні результати, блиснути переконливою цифрою арештів» [5], О. Успенський перш за все зосередився на формуванні своєї команди, членом якої став і О. Троїцький, призначений 5 травня 1937 р. начальником 3-го (контррозвідального) відділу.

Чим саме сподобався новому начальнику УНКВС заступник начальника 4-го (секретно-політичного) відділу Троїцький ми достеменно вже ніколи не дізнаємось. Скоріш за все своїми оперативними показниками. Вже напередодні 1-го травня О. Успенський писав першому секретарю Західно-Сибірського краю Р.І. Ейхе, що йому: «вдалося протягом кількох днів викрити троцькістсько-шпигунську організацію на Орських новобудовах» [6]. А цей успіх був досягнений завдяки співробітникам секретно-політичного відділу.

На одній з оперативних нарад О.І. Успенський зачитав директиву, якою дозволялося бити заарештованих, та наказав домагатися від обвинувачених зізнань будь-якими методами та засобами. При цьому зауважив, що тих, хто не буде так вести слідство, він буде заарештовувати та притягати до відповідальності як ворогів народу. Відразу зауважив, що за відмову застосовувати нові методи слідства

заарештований начальник відділку 4-го (секретно-політичного) відділу К.Ф. Шарапов. Після цієї наради арештованих нещадно били, вимагаючи потрібних зізнань. Допитували їх на «стійках» по кілька діб, позбавляючи сну та їжі, доводили до такого стану, що вони падали на допитах і їх відносили до камер. Від в'язнів свідчень не вимагали, а змушували підписати «декларацію», в якій обвинувачений визнавав, що він член контрреволюційної організації, а потім йому давали на підпис сфальсифікований протокол [7].

За наказом О. Успенського О. Троїцький розробляв так звану «військово-козацьку справу», фігурантами якої були керуючий Оренбурзькою обласною конторою комунального банку П.Д. Каширін та його брат – начальник мобілізаційного відділу наркомату лісової промисловості І.Д. Каширін. Брати Каширіни звинувачувалися у створенні антирадянської військово-козацької організації, яка складалася із «залишків білого офіцера, куркульських елементів, окремих червоних партизанів, що морально розклалися», та готувала збройне повстання під керівництвом японської розвідки. У ході кримінального провадження О. Троїцький дотримувався порад О. Успенського, а саме: «справа повинна бути зроблена «у світовому масштабі», до справи повинні бути приєднані всі наявні формування на селі, в ній повинні бути всі лінії іноземних розвідок в цих справах повинен бути об'єднаний весь контингент, який підлягає репресуванню за наказом № 438» [8]. Загалом у цій справі в Оренбурзькій області було заарештовано 85 осіб [9]. Причому підставою для арешту служив лише факт перебування того чи іншого громадянина у військах білого отамана генерал-майора О.І. Дутова або «чуже соціальне походження» [10].

Точно у відповідності з рекомендаціями О. Успенського О. Троїцький сфальсифікував справу РОВС – «Русского Общевоинского Союза». За напоумленням О. Успенського співробітниками 3-го відділу всі адміністративно-виселені, які знаходилися в Оренбурзі (близько 800 осіб) були «змонтовані» в одну справу РОВС [11].

Про успіхи оренбурзьких контррозвідників, або «крокістів» на тогочасному чекістському сленгу, під керівництвом Троїцького, Успенський розповідав на нарадах в Москві,

про що пізніше згадував так: «Я вихвалявся своїми успіхами, доповідав про те, що в Оренбурзькій області виявив велику білогвардійську організацію, що зберегла до останнього часу військову структуру (роти, батальйони, полки) і заарештував кілька тисяч чоловік, які склали ледве не цілий білогвардійський корпус». Один із учасників цієї наради помічник начальника відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР А.І. Єгоров згадував, що начальник УНКВС по Оренбурзькій області розповідав про викрити ним групу цивільних змовників, яка «готувалася оточити і захопити артилерійську частину та важкі гармати». Ці слова викликали сміх у залі, але М.І. Єжов багатозначно мовчав [12].

Робота начальника контррозвідки подобалася начальнику УНКВС, який заохочував його як тільки міг. 27 травня 1937 р. Троїцькому було присвоєно звання старшого лейтенанта державної безпеки [13], 23 серпня 1937 р. він був нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) [14].

3 вересня 1937 року О.Троїцький отримав наказ продовжити службу начальником 3-го відділу УДБ УНКВС по Східно-Сибірській області. Переведення О. Троїцького до Іркутська досить болісно сприйняв начальник УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенський. У приватній розмові з колегами О. Успенський не приховував свого жалю: «Ми з ним (з О. Троїцьким – авт.) міцно попрацювали в Оренбурзі. Спочатку йому міцно від мене попадало, а потім він навчився як потрібно працювати і його тепер відкомандирували до м. Іркутська... Відкомандируванням його відрізають у мене частину мого тіла» [15].

29 вересня 1937 р. Східно-Сибірська область була поділена на Іркутську та Читинську. Упродовж жовтня 1937 – середини травня 1938 року на посаді тимчасово виконуючого обов'язки начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Іркутської області О. Троїцький (за власним визначенням) провадив слідчі дії в «дусі Оренбургу». Пригадуючи напрацьовані схеми О. Успенського, О. Троїцький по лінії 3-го відділу сфабрикував білогвардійську організацію РОВС (в одну справу було об'єднано весь білогвардійський облік, який зберігався в архіві обліково-статистичного відділу та наявні списки куркулів по райцентрах), до якої нібито вхо-

дило 116 осіб. Відзначився О. Троїцький і в ході розробки «Пан-монгольської справи». На свій розсуд він об'єднав в одну кримінальну справу матеріали право-троцькістської організації в Бурят-Монгольській республіці на чолі з секретарем обкому Єрбановим та антирадянського угруповання під орудою пан-монгола Ринчино, а також всі «куркульські та ламські елементи», які проходили по чекістським облікам. У результаті у такій «роздмуханій» справі фігурувало декілька тисяч осіб [16].

За наказом т.в.о. начальника 3 відділу на початку 1938 року в Іркутську відбулися масова чекістська операція по нейтралізації так званих «східняків». Осіб «китайської» та «корейської» національності співробітники НКВС заарештовували при першій появі на базарі чи на вулиці (всього 110 чол.). Лише згодом в процесі допитів у арештованих були отримані покази, що вони є агентами японської розвідки [17].

За роботу в Іркутську О.Н.Троїцький 19 грудня 1937 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки [18]. За що? Про це можна судити із його розмови по телеграфу із своїм заступником старшим лейтенантом державної безпеки Б.П.Кульвецом, відрядженим в тайгу для каральних акцій. «Троїцький: Розгортайте закупівлю по всім лініям ширше.

Кульвец: Прибув для переговорів. Закуплено 900 голів худоби (тобто заарештовано 900 осіб – авт.). Забито на м'ясо 280 справ (тобто сфабриковано 280 розстрільних справ – авт.). Худоба продовжує з місць прибувати. Мабуть найближчими днями буде тисяча з гаком голів. Отже, до 10 березня здійснити забори закупленої мною худоби не встигну. Як бути?

Троїцький: Вам вислали вироби трійки на 326 чоловік за першою категорією. Втілюйте їх у життя – ось вам деяке розвантаження» [19].

20 травня 1938 року за рекомендацією Олександра Успенського О. Троїцького було призначено на посаду заступника начальника 3 відділу УДБ НКВС УРСР [20]. У пам'яті О. Троїцького чітко закарбувалися обставини переїзду до України і його розмова з наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенським: «Я приїхав в Київ 21/VI-1938 р. і мене в той самий день прийняв Успенський у своєму кабінеті у присутності помічника Гречухіна (майор державної безпеки Д.Д. Гречухін обіймав на той

час посади т.в.о. заступника наркома внутрішніх справ НКВС УРСР і начальника Особливого відділу НКВС Київського військового округу – авт.). Успенський мені повідав, що домігся мого переведення на Україну, маючи на увазі, що я пройшов його школу і сповна засвоїв його методи роботи, а тому такі працівники нині дуже потрібні. Успенський сказав мені, що на Україні він проводить в роботі таку саму лінію, як і в Оренбурзі, тільки в більш широкому масштабі, і що я повинен швидше зорієнтуватися в обстановці і увійти в курс нашої роботи. При цьому Успенський запропонував Гречухіну ознайомити мене з основними справами 3 та 4 відділів Наркомату, сказавши мені: це допоможе Вам розширити кругозір і зрозуміти, що у нас тут відбувається» [21].

Відзначимо, що О.І. Успенський ніяк не міг визначитися з начальником контррозвідального відділу і за 5 місяців його наркомства на цій посаді змінилося щонайменше 6 осіб (майор державної безпеки С.І. Самойлов-Бесидський; капітан державної безпеки С.М. Деноткін; майор державної безпеки Л.Й. Рейхман; капітан державної безпеки В.Л. Писарєв-Фукс; капітан державної безпеки М.Б. Спектор; капітан державної безпеки А.М. Ратинський-Футер) [22].

А.М. Ратинський офіційно був призначений начальником відділу 20 травня 1938 р. [23], але вже 23 липня того ж року він був заарештований як «учасник троцькістської організації» [24]. З тих пір відділом почав керувати О. Троїцький, який офіційно був затверджений на цій посаді лише 28 серпня 1938 р. як «виконуючий обов'язки 3 відділу І-го Управління НКВС УРСР» [25] (так з серпня 1938 р. став називатися контррозвідальний відділ – авт.).

Першочерговим у роботі нового начальника 3 відділу стало оформлення кримінальних справ на декілька сотень осіб, які перебували під арештом з січня 1938 року. Як пригадував О. Троїцький: «У 3-му відділі, починаючи з січня, було заарештовано більше 300 осіб, з них багато людей без всяких показів. Заарештовані не допитувалися, а на допитаних складання протоколів умисно затягувалося. Були лише конспективні записи, по деяким склалися окомилювальні записки в Москву про «викриті організації». Оформлення протоколів відбувалося декількома місяцями поспіль» [26].

За наказом О.Троїцького начальником 1-го відділку лейтенантом державної безпеки Л.Й. Качановським та його помічником молодшим лейтенантом державної безпеки І.М. Оболянським спішним порядком стала наповнюватися справа «Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу» [27], про викриття якої нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський повідомив Луб'янку ще 27 травня 1938 року. По так званій «партизанській справі» за свідченнями О. Троїцького «з окремих антирадянських груп було штучно створені повстанські армії та дивізії». Під орудою О.Троїцького у червні 1938 року відбувалася фальсифікація протоколів у справі «німецького фашистського націоналістичного підпілля». Виконуючи вказівки О. Успенського, Троїцький та його підлеглі до так званої «німецької справи професора Федорова» мали притягнути академіка Академії наук Української РСР Олександра Олександровича Богомольця як «особу, яка очолювала диверсії в області переливання крові». Проте згодом внаслідок отриманих інструкцій «згори» «липові» покази стосовно академіка О. Богомольця були вилучені.

У липні 1938 року О. Троїцький отримав розпорядження від наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського сфальсифікувати «справу українських націоналістів», фігурантами якої мали бути представники наукової інтелігенції. Осердям справи послужили свідчення заарештованого у лютому 1938 р. органами НКВС професора історії Київського університету Костянтина Теодосійовича Штепи. На підставі показів К.Штепи у першій декаді липня 1938 р. О. Троїцький особисто здійснив арешт Катерини Грушевської [28] (доньки Михайла Грушевського), яку було звинувачено в участі в «антирадянській українській організації». Слідству вдалося змусити К.Грушевську визнати себе винною «у сприянні антирадянській діяльності української націоналістичної організації з метою «встановлення фашистської диктатури» після чого О.Троїцький оформив кримінальну справу і направив її на розгляд військового трибуналу [29]. 21 липня 1938 року заступник начальника 3 відділу УДБ НКВС УРСР Троїцький склав довідку на арешт колишнього царського генерала, бібліофіла, дирек-

тора Музею при Києво-Печерській Лаврі Павла Платоновича Потоцького (помер під час слідства у Лук'янівській тюрмі – авт.), якого органи держбезпеки підозрювали у приналежності до антирадянської повстанської офіцерської організації «РОВС» [30].

Одночасно з нанесенням удару по українським націоналістам, очолюваний О. Троїцьким 3 відділ УДБ НКВС УРСР влітку 1938 року курував в масштабах республіки «виявленням» розгалуженої антирадянської «Польської організації військової» [31].

Опираючись на набутий специфічний досвід О. Н. Троїцького у проведенні слідчої оперативної роботи О.І. Успенський у серпні 1938 року доручив йому досить делікатне завдання, яке стосувалося заарештованих колишніх співробітників НКВС. За свідченнями О. Троїцького «більше ста осіб з колишніх співробітників були арештовані на початку 1938 року. Всі справи по ним були сконцентровані в руках начальника 1 спецвідділу, він же – оперуповноважений Назаренко (мова йде про старшого лейтенанта державної безпеки А.Г.Назаренка, який у червні-серпні 1938 р. був в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР, та за сумісництвом у квітні-вересні 1938 р. очолював 8-й (обліково-реєстраційний) відділ (пізніше реформований у 1-й спецвідділ НКВС УРСР – авт.) Більшість цих справ пролежало без руху до серпня місяця... В серпні місяці Успенський викликав мене і Яралянца (капітан державної безпеки А.А. Яралянц був на той час начальником 4-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР – авт.) та сказав: «Можливо неприємна картина вийти з колишніми співробітниками, далі тягнути не можна, так як при нових установах в судах може бути викрита ворожа лінія». Потім Успенський викликав Назаренко зі списком арештованих і передав 80 справ Яралянцу та 52 справи мені з установкою завершити справи в 10 денний термін. Справи на змовників та шпигунів особливо не розгортати аби оформити, а справу на тих, які заарештовані без матеріалів також оформити хоча б на Особливу нараду» [32].

У жовтні 1938 р. О.Троїцький став заступником начальника УНКВС по Київській області. Нам не вдалося поки що відшукати офіційний документ про це призначення ні серед

наказів по особовому складу НКВС УРСР, ні серед наказів по особовому складу НКВС СРСР. Не має даних і про призначення нового начальника 3-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР за цей період, але це звичайна практика для кадрових перестановок в українському наркоматі в цей період.

Це призначення, безперечно, було суттєвим пониженням в «табелях про ранги» і зараз важко з'ясувати його причини. Можливо Троїцький розчарував наркома своєю роботою; можливо Успенський був змушений прибрати свого протеже під тиском Луб'янки, яка ніяк не бажала затверджувати його на посаді. Не слід відкидати версію про те, що нарком був незадоволений діями начальника УНКВС по Київській області капітана державної безпеки О.Р. Долгушева та збирався його замінити О.Н. Троїцьким.

На новому місці Троїцький виявив себе противником масового звільнення заарештованих та заявляв підлеглим, що якщо людина просиділа під арештом півроку, то звільняти її взагалі неможна, та наказував шукати нових свідків і нових доказів провини [33].

Втеча наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського увечері 14 листопада 1938 року викликала низку арештів серед його підлеглих. 15 листопада 1938 року заступник начальника 4 відділення Особливого відділу КОВО лейтенант державної безпеки О.М. Мартинов видав ордер на арешт Олександра Троїцького, підозрюваного у злочинах, передбачених ст. 54-1 п. «б», 54-8 та 54-11 КК УРСР.

На першому допиті, який відбувся 18 листопада 1938 року, Троїцький відмовився визнавати себе учасником право-троцькістської організації, яка «проводила підривну діяльність, націлену на ослаблення могутності Радянського Союзу», всіляко підкреслюючи що він «безмежно відданий наркому Успенському і всі його установки виконував беззаперечно» [34]. Вже наступного дня Троїцький погодився співпрацювати зі слідством і попросив дозволу написати заяву на ім'я М. Єжова, в якій розповів про існування змовницької організації у лавах НКВС, до якої входили помічник начальника секретаріату НКВС УРСР М. Тушев, начальник 2 відділку 2-го відділу С.Г.Колесов, помічник начальника УНКВС Київської обл. К.Й. Козьминих, начальник УНКВС по Житомирській

області Г.М. Вяткін, начальник УНКВС Київської області О.Р. Долгушев, начальник УНКВС Одеської області П.П. Кисельов, начальник УНКВС Кам'янець-Подільської області І. А. Жабрєв, начальник УНКВС Ворошиловградської області Г.І. Коркунов, заступник начальника особливого відділу НКВС Київського військового округу В.Р. Грабар. «Шкідницьку діяльність» керівного складу Управління НКВС по Київській області О. Троїцький вбачав у частковому розгромі націоналістичних формувань. Для прикладу О. Троїцький навів наступні аргументи: «По обліковим справам одного денікінського офіцерства на Україні нараховувалося понад 20.000. Вилучено всього декілька тисяч. При величезній польській базі в м. Києві вилучено польських націоналістів нікчемна кількість» [35].

«Підривна робота» в органах НКВС на думку О. Троїцького була пов'язана також з фальсифікацією справ та дезінформацією центральних органів про соціальний та національний склад заарештованих: «Для того, щоб приховати ворожу лінію, яка проводилася в оперативно-слідчій роботі на Україні і дезорганізувати директивні органи широко було розвинуте окомілювання. Особливо яскраво воно простежувалося в області представлення доповідей про оперативні заходи за 1938 рік. По цифрам, зведеними апаратами перших спецвідділів обласних управлінь УНКВС, в складі заарештованих був високий процент притягнутих з числа осіб близького прошарку. Так як ці цифри могли хоча б частково викрити шкідницьку лінію Успенського було доручено Яралянцу підготувати звітну доповідь. Зроблено це було наступним чином: Яралянец зв'язався з усіма начальниками УНКВС та запропонував їм змінити цифри. При цьому, щоб спонукати деяких начальників УНКВС до цього (а деякі наполягали на попередніх цифрах і не бажали виправляти... Яралянец вдавався до методів залякувань і говорив, що якщо цифри не будуть змінені, то буде надіслана на місце комісія, яка займеться питанням – чому ви заарештували так багато осіб близького прошарку. В результаті цього цифри, під приводом, нібито уточнення анкетних даних, а насправді цього не відбувалося так як нові цифри направлялися від обласних управлінь буквально через

півгодини, через годину звітність докорінно була змінена. Другим методом окомілювання були записки по проводу. В них наводилися дані про викриті організації та інші справи, які не відповідають дійсності... При цьому перевірити – наскільки та чи інша записка по проводу відповідає дійсності – дуже важко так як частенько вони склалися на основі телефонних розмов з начальниками обласних управлінь НКВС, на підтвердження яких потім документи у вигляді протоколів допитів чи агентурних повідомлень не вимагалися.

Дуже серйозна шкідницька та ворожа робота була проведена на Україні у справах Особливого відділу (по військовим працівникам). Сам я до цього прямого відношення не мав, але будучи призначеним у Київську область, я зіштовхнувся з групою цих справ і разом з іншими, брав участь у покритті цього шкідництва. У чому суть цих справ? 1. При проведенні операції по змові, очолюваній Якіром було заарештована значна кількість військових працівників абсолютно без всяких матеріалів. Справи на них, які велися з січня та лютого місяців являють собою прості папки з анкетною заарештованого. 2. Всі ці справи мали багато липи та фальсифікувалися. Ця фальсифікація і липа базувалися на вказівках, які отримувалися від керівництва Особливого відділу (дані вже в березні та квітні місяцях)... Заарештовані змовники штучно робилися шпигунами, членами «ПОВ» і т. ін. З цією метою фальсифікувалися національність звинувачених: білоруси та росіяни в анкетних даних і по протоколу писалися як поляки... Справи на військових працівників лежали без всякого руху з січня-лютого місяців аж до останнього часу – вересень-жовтень місяці і заарештовані по 5-6 місяців ні разу не допитувалися» [36].

Слідство у справі О. Троїцького розпочато у Києві було продовжено у Москві і завершено наприкінці зими 1939 року. Колишньому чекісту інкримінувалося участь з 1936 року у змовницькій терористичній організації в лавах НКВС, виконання злочинних наказів керівника антирадянської організації Олександра Успенського по фальсифікації слідства, арештів невинних громадян. 7 березня 1939 року Військова колегія Верховного Суду СРСР на підставі ст.58-1а, 58-8 та 58-11 КК РСФРР

засудила О.Н. Троїцького до вищої міри покарання – розстрілу. Смертний вирок було виконано того ж дня у Москві.

Цікаво, що наказ про звільнення начальника 3-го відділу УДБ НКВС О.Н. Троїцького з органів держбезпеки за статтею 38 «б» з'явився лише через тиждень після його смерті [37].

Жорстокість радянської репресивної системи відчула на собі і родина Олександра Троїцького. Дружина Ганна Гаврилівна Троїцька-Карамишева була засуджена Особливою нарадою за ст. 58-12 на 5 років заслання у Казахстані. Після арешту батька та матері братів Владилена (13 років) та Фелікса (7 років) у 1938 році відправляють до дитячого спецбудинку [38].

Після смерті Й. Сталіна та арешту Л. Берія Ганна Троїцька почала домагатися правди про подальший життєвий шлях чоловіка. У вересні 1953 року МВС СРСР повідомило Г. Троїцьку, що її чоловік продовжує відбувати покарання, а вже у листопаді 1953 р. сім'ю Троїцьких сповістили, що Олександр Нілович Троїцький помер у таборі 14 квітня 1945 року. Діаметрально протилежна інформація про долю чоловіка, який за період служби мав ряд заохочень [39], спонукала Г. Троїцьку у квітні 1954 року звернутися з листом до Генерального прокурора СРСР Р. Руденка з проханням встановити істину та переглянути справу опального чекіста: «Я знаю Троїцького О.Н з 1912 р як товариша та з 1924 р. як чоловіка. Він ріс без батьків, у злиднях. Не прийнятий на військову службу по слабкості здоров'я під час війни в 1914-1918 р. він пішов добровольцем на громадянську війну, на якій був до повної перемоги Жовтневої революції. В інший час до арешту працював в органах МВС. Член партії з 1918 р. (у особовій справі членство у ВКП(б) позначено 1920 р. – авт.) Троїцький був завжди чесним, справедливим, скромним у побуті, далеким від зарозумілості завжди працелюбним у своїй справі і завжди підвищував свій партійний рівень. Я вважаю, що я не могла прогавити у своєму чоловікові ворога народу, що не міг він мати другої підлої душі. Оскільки в засудженні Троїцького безпосередню участь брав Берія, і тому що мені дорога честь мого чоловіка, моїх синів, я вирішила написати Вам лист з проханням проглянути питання про засудження мого чоловіка в порядку що воно було

помилковим» [40]. У зв'язку зі зверненням дружини засудженого в 1955-1956 роках у справі О.Н. Троїцького проводилось розслідування. У ході перевірки військовим прокурором відділу Головної військової прокуратури підполковником юстиції І.Коренєвим було встановлено наступне: «Троїцький виконував вказівки колишнього начальника УНКВС по Чкаловській області (у період з 1938 по 1957 р. Оренбурзька область була перейменована у Чкаловську область – авт.) Успенського про створення так званих «масових справ»; «...в 3 відділі УНКВС Чкаловської області, начальником якого був Троїцький широко застосовувалось побиття заарештованих»; «будучи начальником 3 відділу НКВС УРСР Троїцький також допускав грубі порушення соц.законності... домігся арешту колишньої стенографістки НКВС УРСР Примак-Молдавської і на допитах застосовував до неї фізичні засоби впливу». Зібрана доказова база стала підставою для відмови у проханні Г.Г. Троїцької реабілітувати її чоловіка [41].

23 січня 1965 р. Г.Г. Троїцька знову звернулася зі скаргою до правоохоронних органів, в якій вказувала, що «можливо справа чоловіка не розслідувана в 1955-1956 роках тому, що в момент його арешту в 1938 р. в Києві першим секретарем ЦК КП(б)У був М.С. Хрущов і не хотів, щоб факти необґрунтованих репресій в підвідомчому йому місті кидали на нього тінь», і тому прошу провести ретельне розслідування і усьому розібратися».

В 1965 р. у справі знову було проведено додаткове розслідування, в ході якого встановлено, що звинувачення О. Троїцького в приналежності до змовницької антитерористичної організації є безпідставними [42], проте підтвердилися факти його участі в проведенні 1937-1938 роках масових необґрунтованих арештів громадян і фальсифікації на них кримінальних справ. На підставі зібраних матеріалів Головною військовою прокуратурою РРФСР було визнано, що міра покарання О.Н. Троїцького є правильною, тому скаргу Г.Г. Троїцької слід залишити без задоволення.

Курс на «перебудову», розширення гласності в СРСР спонукало сина О. Троїцького – інженера-гідрографа, кандидата географічних наук, автора багатьох популярних наукових публікацій з історії та географії Таймиру

Владилена Троїцького [43] у лютому 1990 року звернутися до КДБ при РМ СРСР за роз'ясненнями про мотиви розстрілу батька та місце його захоронення. У відповідь радянські органи держбезпеки надіслали 75-річному Владилену Троїцькому свідоцтво про смерть батька [44]. Прикінцеву крапку у справі О. Троїцького було поставлено Верховним Судом України. Постановою ВСУ від 2 червня 2000 року вирок військової колегії

Верховного Суду СРСР від 7 березня 1939 р. щодо Троїцького О.Н. було змінено: «У частині засудження його за ст. ст. 58-8 і 58-11 КК РФСР судові рішення скасувати, а справу закрити на підставі п. 2 ст.6 КПК України за відсутністю в його діях складу злочину. Перекваліфікувати його дії зі ст. 58-1-а КК РРФСР на ст. 193-17 п. «б» КК РРФСР і вважати його засудженим до обраної судом міри покарання».

Джерела та література

- Музиченко Я. Кількість биківнянських жертв достеменно не визначена, але названі прізвища злочинців // Україна молода. – 2009. – № 38. – 28 лютого.
- Режим доступу: <http://dikson.narod.ru/aticle/troitskyi.html>
- Галузевий державний архів Служби безпеки України, (далі – ГДА СБУ), ф.64, спр. 3108, арк. 10-11.
- Там само, арк. 14зв. – 15.
- Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – М, 1996. – № 9.
- Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936-1946 // Минувшее. Исторический альманах. Вып. 21. – М.-СПб, 1997. – С. 248.
- Савельзон В. Черный 37-й // Оренбуржье. – Оренбург, 2012. – 30 октября.
- ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 209.
- Южный Урал. – 1988. – 5 августа.
- О масштабах репрессий в Красной Армии в предвоенные годы // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 2. – С. 75.
- ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 211.
- Золотарьов В. Фаворит Ежова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О.І.Успенського // Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – м. Київ. 15 березня 2012 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 174-175.
- Архів Управління Міністерства внутрішніх справ по Харківській області (далі – АУМВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 792 від 27 травня 1937 року.
- АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 409 від 23 серпня 1937 року.
- ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 62.
- Там само, т.1, арк. 225.
- Там само, т. 2, арк. 208.
- Правда. – 1937. – 20 грудня.
- Комаров А. Исполнитель. О праздниках и буднях обыкновенного палача // Труд. – 1992. – 6 серпня.
- АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1189 від 20 травня 1938 року.
- ГДА СБУ, спр. 65592, т 1, арк. 340.
- Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки / авт.-упоряд. С.Богунов, В.Золотарьов, Т.Рафальська, О.Радзивілл, Ю.Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 108-109.
- АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1189 від 20 травня 1938 року.
- ОГА СБУ, спр. 47838 – ФП, арк. 333-336.
- АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 561 від 28 серпня 1938 року.
- ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 61.
- До складу підпільної організації під назвою «Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу» входили: «ДУБОВОЙ Наум, заместитель председателя Всеукраинской партизанской комиссии, в прошлом командир партизанского соединения на Киевщине (находится в Сочи, командированы работники для ареста); КРАПИВЯНСКИЙ, работник Гулага НКВД, в прошлом организатор партизанских отрядов на Черниговщине (не арестован); ПРОКОПЧУК, командир 51 стрелковой дивизии, в прошлом командующий Вольнской партизанской армией (арестован); БАГИНСКИЙ, старший военрук Харьковских ВУЗ'ов, один из организаторов «Червоного казачства» (арестован); КРИВОРУЧКО – бывший помощник командующего войсками Киевского Военного Округа, в прошлом командир отряда бессарабцев партизан (арестован в Москве); МАЩЕНКО, директор сахарного завода, бывший секретарь Всеукраинской парти-

занскої комісії, в минулому командир партизанського з'єднання на Волині (арештований); ЯКОВЕНКО, голова інвалідної кооперації, член Всеукраїнської партизанської комісії, організатор партизанських з'єднань на Луганщині (арештований); ВОЙНОВ – колишній секретар партизанської комісії, директор радиовиставки в Києві, в минулому командир партизанського з'єднання на Волині (арештований); БОГДАНОВ, колишній член Всеукраїнської партизанської комісії, голова Осоавиахима УСР, в минулому командир партизанських з'єднань на Харківщині (осуджений); ВОЙЦЕХОВСКИЙ Юрій, колишній секретар ЦИК'а УСРС, голова Всеукраїнської партизанської комісії (осуджений)» (ДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242-265).

28. ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 226.

29. У квітні 1939 р. рішенням Військового трибуналу КОВО К. Грушевську позбавлено волі у в'язнично-трудовому таборі терміном на вісім років.

30. Білокінь С. Музей України: Збірка П. Потоцького: Дослідження, матеріали. – 3-є вид., доп. – К., 2006. – 476 с.

31. ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 64.

32. Там само.

33. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 179.

34. Там само, спр. 65592, т. 1, арк. 28-29.

35. Там само, т. 1, арк. 200.

36. Там само, арк. 61.

37. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 480 від 13 березня 1939 року.

38. ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 4.

39. Зокрема з 1927 р по 1938 р. О. Троїцький п'ять разів був відзначений колегією ОДПУ. На де-

сятиліття ВЧК йому було вручено збірку творів Леніна. За хороші показники у стрільбі з особової зброї Троїцькому у червні 1931 року було оголошено подяку. На 15-річчя ВЧК -ОДПУ йому вручено грамоту від Колегії ОДПУ СРСР (1932). У день святкування 10-річчя спортивного товариства «Динамо» Троїцький отримав комплект шахів від Особливого відділу ПП ОДПУ Середньо-Волзького краю. У серпні 1937 р. Троїцький отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ» (XV) 19 грудня 1937 р. за виконання завдання партії та уряду» ЦВК СРСР нагородив Троїцького орденом Червоної Зірки (ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 418-419).

40. ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 4-4зв.

41. Там само, арк. 108-110.

42. Там само, арк. 424.

43. Троїцький Владилен Олександрович (1925-1991). Народився в 1925 р. у Москві. Після закінчення гідрографічного факультету Вищого арктичного морського училища імені С. О. Макарова упродовж 1954-1966 років працював на Діксоні інженером-гідрографом, начальником партій, загонів, експедицій, заступником начальника Штабу морських операцій західного сектора Арктики. З 1974 р. – головний інженер Хатангської гідрографічної бази. У 1975 р. В.О. Троїцький захистив дисертацію «Розвиток географічних уявлень про півострів Таймир XVII-XX століть». Опублікував близько 40 наукових та науково-популярних статей з історії освоєння Арктики. Автор книг «Остров Диксон. Историко-географический очерк» та «Топонимика морей Советской Арктики» (спільно з С. В. Поповим). Помер у Санкт-Петербурзі.

44. ГДА СБУ, спр. 65592, т. 2, арк. 432.

Олег Бажан, Вадим Золотарьов

«Беспредельно предан наркомун Успенскому» (Александр Нилович Троицкий)

В исследовании отражены основные этапы жизни А.Н.Троцкого и его деятельность на ответственных должностях в структурах наркомата внутренних дел РСФСР и УССР в 1920-1930-е годы.

Ключевые слова: Троицкий Александр Нилович, НКВД СССР, «большой террор», Оренбургская область, Иркутская область, г. Киев.

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

Boundlessly Loyal to Commissar Uspenskiy (Alexander Nilovich Troitskiy)

The article represents the main steps in A.N.Troitskiy's life and his activity in the responsible positions in Commissars' Committee of Inner Affairs in Russian Soviet Federation of Socialist Republics and in Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1920-1930-ies.

Key words: Alexander Nilovich Troitskiy, NKVD (Commissars' Committee of Inner Affairs, «great terror», Orenburg region, Irkutsk region, Kiev.